

Про пізню дату деяких античних городищ Ольвійської хори

Важливим етапом в історії Північного Причорномор'я є III ст. н. е. Глибока соціально-економічна криза рабовласницького ладу, варварські навали — так звані готські або скіфські, війни викликали занепад або загибель багатьох античних міст та сільських поселень, змінили етнокультурну карту регіону¹. Періодизація «скіфських» війн за писемними джерелами² дозволяє простежити різні напрямки варварських походів протягом майже сорока років. Так, на першому етапі (232—251 рр.) вістря ударів різноетнічних варварських загонів було спрямоване переважно проти римських провінцій Подунав'я. Північне Причорномор'я згадується у писемних джерелах протягом другого (252—266 рр.) та

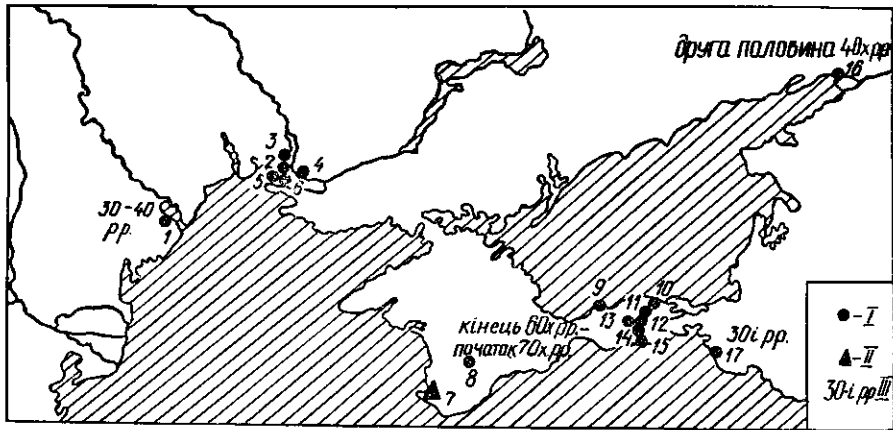

Рис. 1. Картохема розташування деяких пізньоантичних пам'яток Північного Причорномор'я:

1 — Тіра; 2 — Ольвія; 3 — Козирка; 4 — Золотий Мис (с. Широка Балка); 5 — Петухівка; 6 — Дніпровське; 7 — радгосп «Севастопольський»; 8 — Неаполь Скіфський; 9—15 — пам'ятка Європейського Боспору; 16 — Танаїс; 17 — Горґінія. I — міста, городища та сільські поселення з руйнуваннями III ст. н. е.; II — могильник поблизу радгоспу «Севастопольський»; III — дати загибелі: Тіра (за А. І. Фурманською, С. Д. Крижицьким, І. Б. Клейманом), Танаїса (за Д. В. Шеловим), пам'яток Європейського Боспору та Горґінії (за І. Т. Кругліковою).

третього (267—270 рр.) етапів. У цей період зручні гавані Боспорського царства та гирло Дністра були базами морських походів готів та інших племен на Кавказ, у Малоазійські, Балканські та Дунайські провінції Римської імперії³.

Наслідки нападів «скіфів» або «готів» не лише зафіксовані писемними джерелами, але й простежуються археологічними розкопками. Зокрема, епохою «скіфських» війн датується знищення Неаполя Скіфського та інших пізньоскіфських городищ та сільських поселень Криму⁴. Саме з цими подіями пов'язуються залишки пожеж та руйнувань у Тірі (30—40-і роки III ст.)⁵, Танаїсі (друга половина 40-х років)⁶, містах та сільських поселеннях Європейського Боспору кінця 60-х — першої половини 70-х років⁷ (рис. 1). Зважаючи на зафіксовану дослідниками різночасність загибелі вказаних пам'яток, цілком можливо припустити, що це було пов'язане з різними хронологічними етапами «скіфських» війн.

Але точні дати встановлено не для всіх пам'яток, загибель яких пов'язують з цією епохою. Сказане стосується групи городищ, розташованих поблизу Ольвії, які належали до Ольвійської держави у перші століття нашої ери (рис. 1, 2—6): Козирське городище, Золотий Мис, Петухівка, Дніпровське⁸. Загибель перелічених пам'яток визначено

деякими вченими межами «середини III ст.»⁹. Тут у численних комплексах будівель, господарських споруд виявлено багато знахідок III ст., насамперед кераміки¹⁰.

Але точніші хронологічні показники: монети III ст., імпортні металеві вироби, добре датовані прикраси та інші знахідки, що вказували б саме на середину III ст. як на час загибелі — на городищах не виявлено. Відсутні також епіграфічні матеріали, писемні джерела. Таким чином, датування «середина III ст.» (тобто близько 250 р.) ґрунтується передусім на припущенні, що впливає з загальної тези про зв'язок руйнування приольвійських городищ із «скіфськими» війнами. За регіонально найближчими аналогіями — Ольвійськими — з'ясувати дату та-

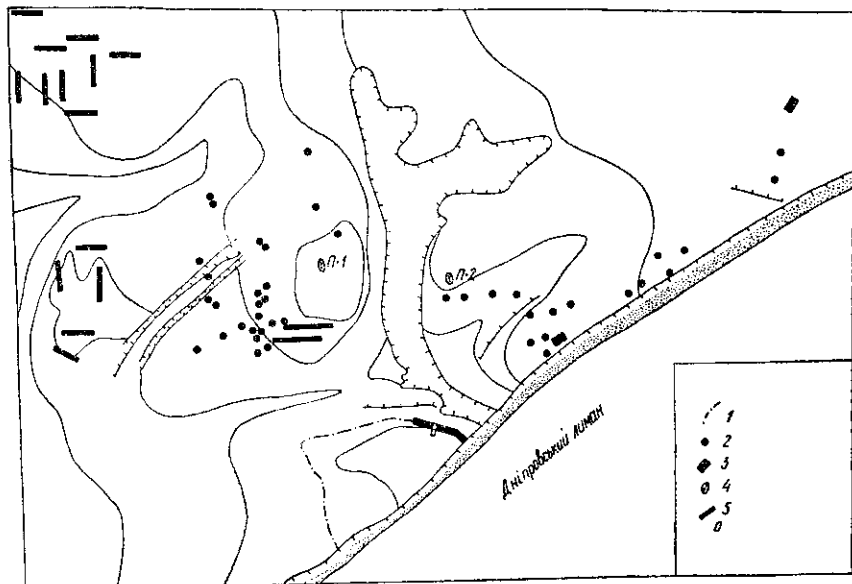

Рис. 2. Загальний план ділянки поблизу городища Золотий Мис:

1 — межі городища; 2 — господарські ями; 3 — напівземлянки; 4 — поховання; 5 — розвідкові траншеї.

кож важко, оскільки час припинення існування такого значного центру, як Ольвія, дискусійний.

Більшість дослідників, пов'язуючи загибель Ольвії з періодом «готських» війн, датують цю подію «серединою III ст. н. е.»¹¹, але існує точка зору, що місто існувало до рубежу III—IV ст. н. е.¹² і що саме у цей період тут існував торговельно-ремісничий центр¹³. Тому дата припинення існування городищ Ольвійської периферії¹⁴ залишається непевною*.

Встановлення точної дати має важливе значення не лише для історії пізньоантичної культури Ольвійської периферії, а й для встановлення часу остаточного оформлення черняхівської культури. З припиненням існування пізньоантичних центрів Північного Причорномор'я під час «скіфських» війн завершився етап формування черняхівської культури і почався етап її розквіту.

Завданням цієї статті є уточнення верхньої дати існування пізньоантичних комплексів в районі приольвійського городища Золотий Мис (рис. 2) на основі матеріалів, одержаних під час робіт Широкобалківської експедиції Інституту археології АН УРСР¹⁵. Для повноти огляду

* Для Ольвії епіграфічна пам'ятка 248 р. дала підстави вважати про *terminus post quem* існування міста (Лавишев В. В. Эпиграфические новости из Южной России: (Находки 1901—1903 гг.). — ИАК, 1904, № 10, с. 5—7). Верхня дата не встановлена. Для приольвійських городищ дата загибелі фактично може коливатися в межах всього періоду «скіфських» війн, тобто 30—60-х років III ст.

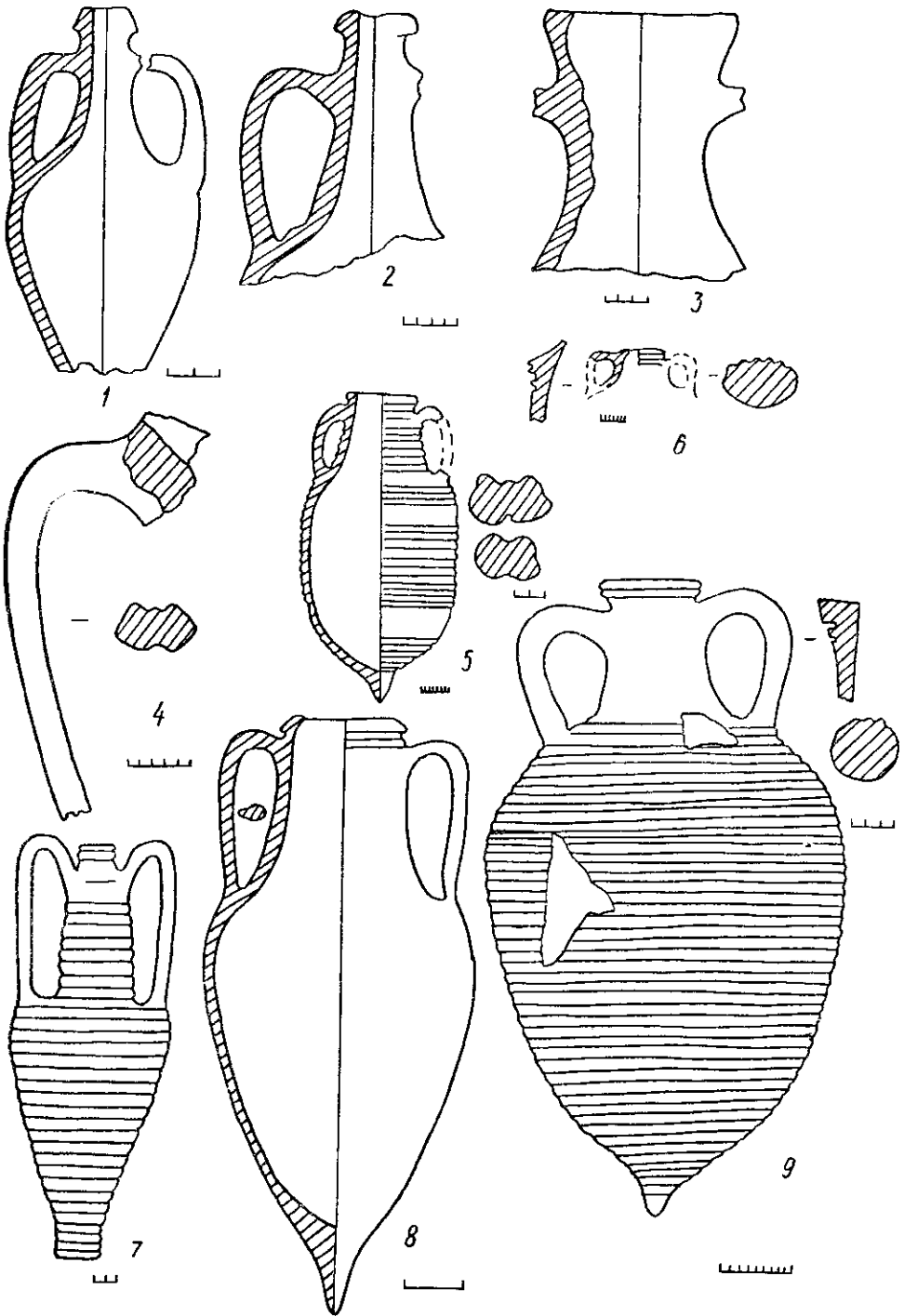

Рис. 3. Деякі типи амфор III ст. з Північного Причорномор'я:

1—4. 8 — Широка Балка (1, 2 — яма № 7; 3 — яма № 43; 4 — яма № 6; 8 — яма № 25); 5, 6 — Козирка (за А. В. Бураковим); 7 — Ольвія (за Г. М. Мелентьевою); 9 — Танаїс (за Д. Б. Шеловим та М. А. Налівкіною).

нами залучено матеріали з розкопок городищ Золотий Мис (1980 р.)¹⁶ та Козирка¹⁷.

З метою виконання поставленого завдання застосовано метод «вузького» датування археологічних об'єктів, тобто виявлення найвірогіднішого періоду співіснування всіх датованих знахідок, встановлення відносної хронології комплексів¹⁸.

Серед матеріалів, виявлених Широкобалківською експедицією у 1980 р., є фрагменти амфор, червонолакового та іншого посуду, типового для пізньоантичних городищ Золотий Мис, Козирського та інших пам'яток Північного Причорномор'я.

У комплексах напівземлянок і господарських ям, відкритих поблизу городища Золотий Мис, переважали фрагменти амфор кількох типів. Вузькогорлі: світло- та червоноглиняні амфори (рис. 3, 1, 2); червоноглиняні амфори з складнопрофільованими ручками (рис. 3, 4, 5); червоноглиняні амфори з широким горлом, реберчастими ручками та

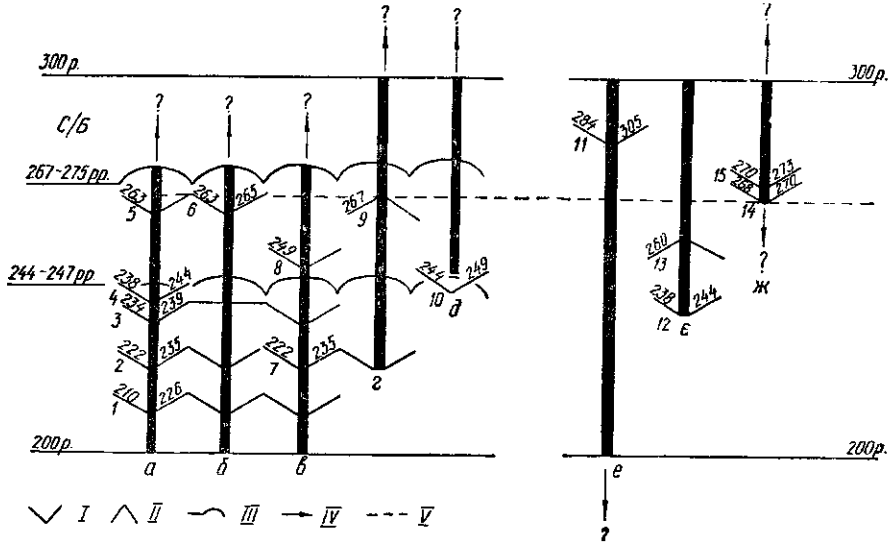

Рис. 4. Синхроністична схема датування знахідок з Широкої Балки. Амфори: а — тип 1, 2, 3; б — тип 4, 5; в — тип 6, 9; г — тип 7; д — тип 8. Поховання № 2; е — поясний набір; ж — фібула; з — гребінь. I — комплекси з монетами (*terminus post quem*); II — комплекси з *terminus ante quem* в межах року; III — пам'ятки з *terminus ante quem* в межах кількох років; IV — імовірне розширення датування; V — імовірне хронологічне розмежування об'єктів з Широкої Балки. Т — Танаїс, С/Б — Семенівка та інші пам'ятки Європейського Боспору. 1 — Танаїс, підвал Б, розкоп II (1955—1956 рр.); 2 — Тіра, римська вексіляція; 3 — Танаїс, підвал Б, розкоп XII (1960—1961 рр.); 4, 10, 11 — поховання з трупопокладенням з могильника поблизу радгоспу «Севастопольський»; 5 — Семенівка, приміщення № 64; 6 — Семенівка, приміщення № 32; 7 — Тіра, приміщення № 24, розкоп А (1958 р.); 8 — Семенівка, приміщення № 81; 9 — Афіни; 12 — Чаушеве; 13 — Нідербієбер; 14 — Хасleben, поховання № 4; 15 — Лойна, поховання № 2 (1917 р.).

конічним тулубом (рис. 3, 8). Окремим уламком представлено амфору з червоної глини з лійчастим горлом (рис. 3, 3). Такі самі типи амфор є характерними й для городища Золотий Мис¹⁹. Крім них, тут виявлено фрагменти амфор з рифленими ручками, жолобчастими вінцями (типу рис. 3, 6, 9) та з червоної глини, що мали вузьке горло і високо підняті над вінцями ручки (типу рис. 3, 7)²⁰. Найближчі аналогії вони мають (крім останнього) на Козирському городищі, де їх виявлено у закритих комплексах спалених будівель, ямах, а також в дитячих похованнях²¹. Знаходження кількох типів амфор у комплексах свідчить про їх безумовну синхронність. А. В. Бураков датує перелічені типи амфор III ст., але самі комплекси, де вони знайдені, — не пізніше «середини III ст.»²².

У Тірі і Танаїсі вузькогорлі світлоглиняні амфори, червоноглиняні з складнопрофільованими ручками, амфори з жолобчастими вінцями, амфори з високо піднятими ручками та інші синхронні типи знайдено у комплексах з монетами першої половини III ст.²³ (рис. 4, 1—4, 7). Але відносно пам'яток Європейського Боспору існування саме цих типів амфор надійно засвідчується і до третьої чверті III ст. (рис. 4, 5, 6, 8)²⁴. Останнє не можна не враховувати при датуванні за аналогіями амфорного матеріалу з приольвійської зони. Крім цього, для датування комплексів поблизу городища Золотий Мис та власне городищенських

(Золотий Мис, Козирка) велике значення мають широкогорлі конічні червоноглиняні амфори з реберчастими ручками та гострим дном (рис. 3, 8).

Датовані аналогії для цього типу приольвійських амфор походять з могильника поблизу радгоспу «Севастопольський» в Інкерманській долині у Південно-Західному Криму²⁵. Вони використовувалися тут як урни для трупоспалень та дитячих поховань. На думку Т. М. Висотської, ці амфори виготовлялися у Херсонесі в II—III ст.²⁶ Така широка дата не відповідає обставинам їх знахідки у могильнику. С. Ф. Стржелецький датував поховання в урнах не раніше 70—80-х років III ст.²⁷ Амфора-урна цього типу перекривала могилу з трупопокладенням, датовану монетами Гордіана III (238—244 рр.) та Філіпа Араба (244—249 рр.) (рис. 4, 10)²⁸. Подібну урну знайдено у ямі, що зруйнувала урнове поховання у амфорі з складнопрофільованими ручками III ст. н. е. (типу рис. 3, 5). Ще одна урна перекривала підбійну могилу з лучковою фібулою другої половини II—III ст. н. е.²⁹

Стратиграфія могильника переконливо свідчить, що нижня хронологічна межа амфор з конічним тулубом (типу рис. 3, 9) навряд чи може датуватися раніше середини або другої половини III ст. (рис. 4, д). Пізня дата, ймовірно, також не виходить за межі кінця III ст. н. е. Підтвердженням цього є те, що одну з амфор-урн було пошкоджено похованням з кам'яним ящиком. Поховання датується монетою Гордіана III (238—244 рр.), амфорою (типу рис. 3, 1; 4, 4), фібулою та іншими речами III ст.³⁰ Таким чином, якщо не враховувати початок виготовлення, то час інтенсивного використання червоноглиняних амфор з широким горлом, реберчастими ручками та конічним тулубом припадає на середину — другу половину III ст. В цьому плані показовим є фрагмент червоноглиняної амфори з високо піднятими ручками та вузьким горлом, знайдений на городищі Золотий Мис³¹.

У Танаїсі (рис. 4, 3), зруйнованому у другій половині 40-х років, фрагменти подібних амфор рідкі³². У Тірі вони епізодично зафіксовані у «доготських» об'єктах (рис. 4, 7)³³, але вважаються типовими для післяготського горизонту другої половини III—IV ст.³⁴ Численні подібні амфори є у містах і сільських поселеннях Європейського Боспору, що існували до рубежу 60—70-х років III ст. (рис. 4, з)³⁵. В Афінах подібну амфору знайдено у вежі, зруйнованій герулами у 267 р. (рис. 4, а)³⁶. Найближчі аналогії походять з ольвійської господарської ями (рис. 3, 7), де відкрито ще кілька амфор, світильник III ст. та ін.³⁷ Серед амфор у комплексі є світлоглиняна вузькогорла (типу рис. 3, 1); дві червоноглиняні, що мають найближчі аналогії серед поховальних урн могильника поблизу радгоспу «Севастопольський»³⁸. Останні належать до того самого стратиграфічного та хронологічного горизонту, що й амфори з конічним тулубом (типу рис. 3, 9). Тобто вони датуються не раніше ніж серединою III ст. Серед знахідок у Тірі відома червоноглиняна амфора, аналогічна тим, що походять з ольвійського комплексу та могильника біля радгоспу «Севастопольський». Вона датується серединою III—IV ст.³⁹

Таким чином, нижня дата описаних амфор припадає переважно на середину — другу половину III ст. Це й найвірогідніша дата для згаданого комплексу Ольвії. Останній ще раз свідчить про використання світлоглиняних вузькогорлих амфор (типу рис. 3, 1) не лише у першій половині III ст. (див. рис. 4, а)⁴⁰.

Описані типи амфор III ст. з ділянки поблизу городища Золотий Мис, самого городища та їх аналогії з Козирського городища переконливо свідчать про неможливість обмеження їх пізньої дати серединою III ст. Надійно датовані аналогії з різних пам'яток Північного Причорномор'я вказують на другу половину століття як на найвірогіднішу дату приольвійських комплексів з цими амфорами (рис. 4, а, д). Чіткий *terminus post quem* дають конічні амфори (типу рис. 3, 8), можливо, херсонеського походження (рис. 4, д).

Сказаному не суперечать й інші типи кераміки з приольвійських комплексів. Насамперед, це стосується червоноглиняних глеків на високому лійчастому піддоні (рис. 5, 2, 3), уламки яких знайдено поблизу городища Золотий Мис (рис. 5, 2). Найближчі їм аналогії, що повністю реставровані, наявні на Козирському городищі (рис. 5, 3).

А. В. Бураков відносить їх до I—III ст., але комплекси, де вони знайдені, такі самі, що й описані вище⁴¹. Аналогічний глек з Мірмекія, віднесений В. Ф. Гайдукевичем до II ст., походить з культурного шару, який не дає підстав для його датування (рис. 5, 1)⁴². Близькими до них аналогіями є провінціально римські глеки з Дакії, датовані II або II—III ст.⁴³

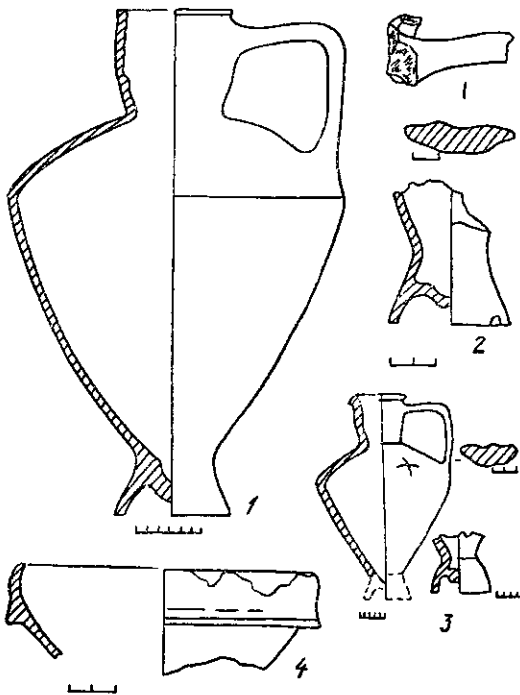

Рис. 5. Деякі типи кераміки III ст. з Північного Причорномор'я:

1 — Мірмекій (за В. Ф. Гайдукевичем); 2 — Широка Балка, напівземлянка № 1; 3 — Козирка, яма № 14 (за А. В. Бураковим); 4 — Балки, яма № 6 (за В. І. Бідзілею та ін.).

кою монетою 138—161 рр. та ін.⁴⁵ Відповідно глеки з ділянки недалеко від городища Золотий Мис та Козирки за аналогіями можна датувати III ст.

Серед датуючих знахідок поблизу городища Золотий Мис привертає увагу фрагмент червонолакової посудини, що має вигляд барана⁴⁶. Найближча їй аналогія відома з пізньосарматського поховання⁴⁷ біля с. Балки Запорізької області. Знайдені в ньому матеріали добре датуються срібною двочленною лучковою фібулою (друга половина III — початок IV ст.)⁴⁸, бронзовою дрогою гривною (остання третина III — перша половина IV ст.)⁴⁹, а також дзеркалом (II—III ст.)⁵⁰. «Вузька» дата цього поховання — друга половина або навіть остання третина III ст. н. е.*

Як бачимо, не лише амфори, а й інші форми кераміки з ділянки поблизу городища Золотий Мис та їх аналогії з Козирки хронологічно не обмежуються серединою III ст.

* З відомих в літературі посудин, що мають вигляд вівці, дві походять з широко датованих комплексів. Це знахідки з Олонешт та станиці Тбіліської, які віднесені до II—III ст. (Кропоткин В. В. Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н. э.—V в. н. э.).—САИ, 1970, Д1—27, с. 19, 76 (№ 597); с. 98 (№ 851), рис. 39, 1; 67, 7). Самі посудини за деякими деталями різняться від знахідок із с. Балки та ділянки поблизу городища Золотий Мис.

Серед іншої червонолакової кераміки з ділянки неподалік городища Золотий Мис привертають увагу форми суто III ст. Зокрема, це фрагмент чашки з виступаючим бортиком (рис. 5, 4). Подібні їм трапляються у комплексах разом з амфорами, характерними для III ст., та описаними вище глеками на лійчастому піддоні з Козирського городища. При порівнянні таких чаш з ранішими формами стає помітним масивність бортика та потовщення вінець⁵¹.

З інших форм посуду, представлених на ділянці біля городища Золотий Мис, поки що важко виділити типи, характерні лише для III ст. або з вузькими датами. На нашу думку, цей факт пояснюється недостатньою розробленістю детальної «вузької» хронології пам'яток Пів-

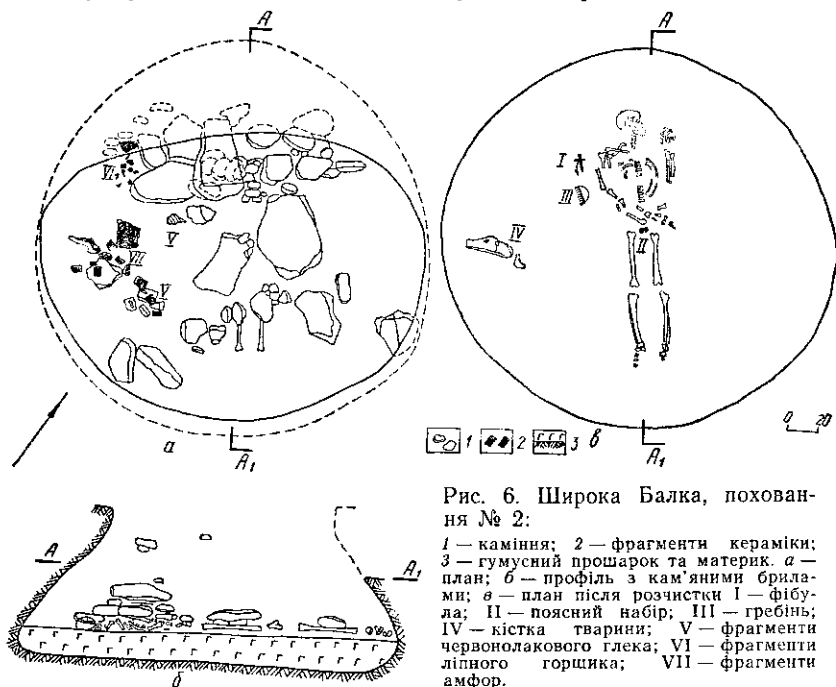

Рис. 6. Широка Балка, поховання № 2:

1 — каміння; 2 — фрагменти кераміки; 3 — гумусний прошарок та материк; а — план; б — профіль з кам'яними брідлами; в — план після розчистки I — фібула; II — поясний набір; III — гребінь; IV — кістка тварини; V — фрагменти червонолакового глека; VI — фрагменти ліпного горщика; VII — фрагменти амфор.

нічного Причорномор'я перших століть нашої ери. Тому великі групи матеріалів датуються дуже широко — в межах кількох століть⁵².

Наведені вище характеристики датованих матеріалів з приольвійської зони, що є лише фрагментами комплексів, свідчать про можливість «вузького» датування комплексів з пізньоантичною керамікою⁵³. Хронологія амфор, окремих типів столового посуду підтверджує, що найпізніші комплекси городищ Золотий Мис і Козирського синхронні боспорським та південнокримським пам'яткам другої половини III ст.

Особливо цінні матеріали походять з території поблизу городища Золотий Мис. Ймовірно, цей господарський комплекс III ст. виник після перепланування самого городища, коли разом з перебудовою оборонних споруд зносились та нівелювались господарські будови та ями попереднього часу⁵⁴.

Значення самої пам'ятки для датування пізнішого періоду існування пам'яток приольвійської зони підвищується наявністю поховання з трупопокладенням (поховання № 2). Небіжчика поховано в овальній в плані ямі, грушоподібній у розрізі (рис. 6). Виходячи з форми та розмірів, можна дійти висновку, що для поховання використовували одну з господарських або зернових ям, що розташовувалися на ділянці.

Тут на глибині 2,4 м від рівня сучасної поверхні, на гумусному прошарку у витягнутому положенні на спині лежав кістяк чоловіка, орієнтований головою на південний захід, очними западинами — на схід. Руки — витягнуті вздовж тулуба. Біля кісток правої руки лежали

срібна позолочена фібула та кістяний гребінець. На тазових кістках — залишки пояса: бронзова пряжка та наконечник з уламками платівчастих обойм для поєднання з ремінцем (рис. 7, 1—3; 8). Західніше кістяка лежала щелепа тварини.

Двома-трьома шарами вище кістяка знайдено невеликі брили вапняку, одна з яких лежала безпосередньо на черепі небіжчика. У скуп-

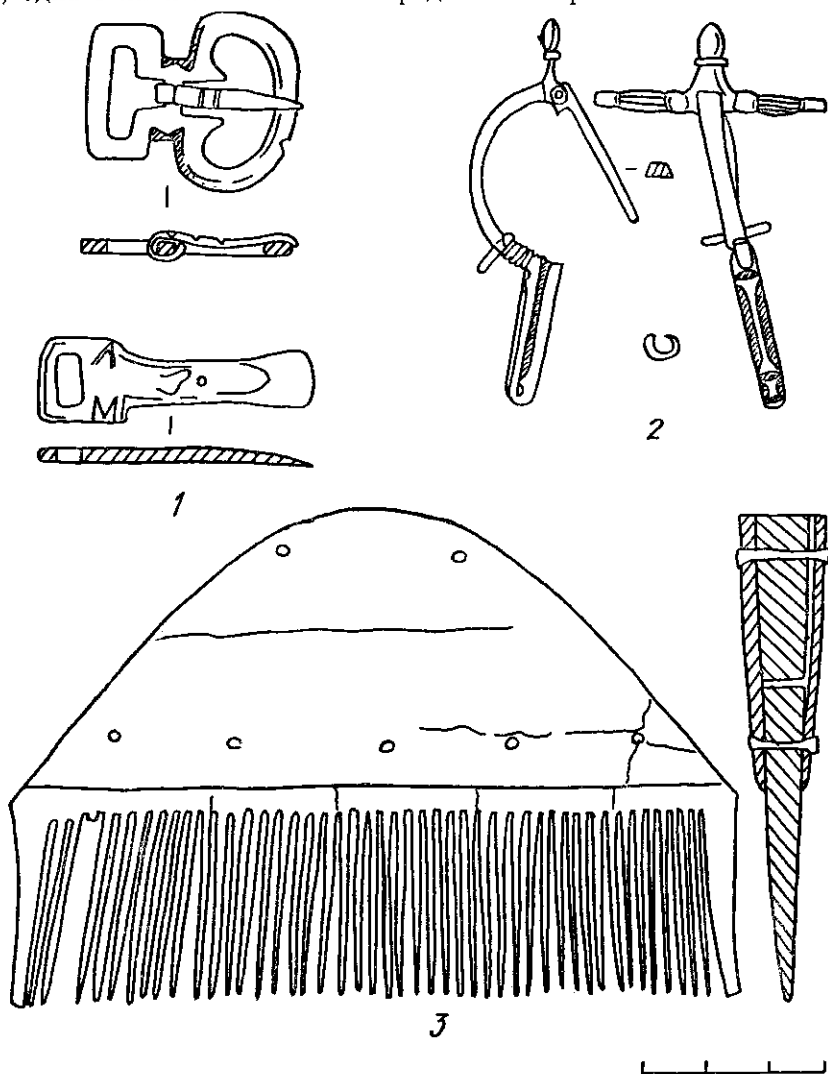

Рис. 7. Знахідки з поховання № 2:

1 — бронза; 2 — срібло з позолотою; 3 — кістка, бронзові заклепки.

ченні каміння в заповненні ями знайдено фрагменти ліпної посудини, червонолакового глечика та амфор (рис. 9, 1—4).

Кераміка — подібна до виявленої у напівземлянках та ямах на ділянці. Частково реставровано ліпний горщик із невисокою слабо профільованою шийкою (рис. 9, 4), що має аналогії серед посуду приольвійських городищ та пізньоскіфських пам'яток Нижнього Подніпров'я⁵⁵. Глек та фрагменти амфор (рис. 9, 1—3) мають аналогії на Козирському городищі⁵⁶ та інших пізньоантичних пам'ятках. Ці знахідки не дають прямих даних для датування та культурного визначення поховання. Важко сказати, пов'язані вони з обрядом тризни чи потрапили в яму випадково — під час засипки її культурним шаром.

Знахідки, що безпосередньо датують виявлені *in situ*: фібула, пояс та гребінець. Набір типів речей — незвичайний для території Ольвійської периферії і потребує детального розгляду.

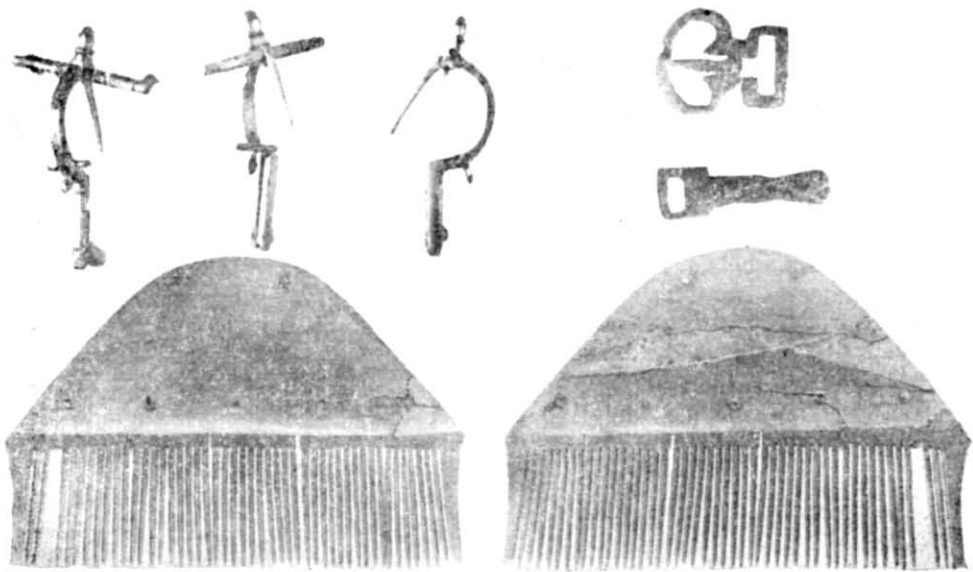

Рис. 8. Знахідки з поховання № 2.

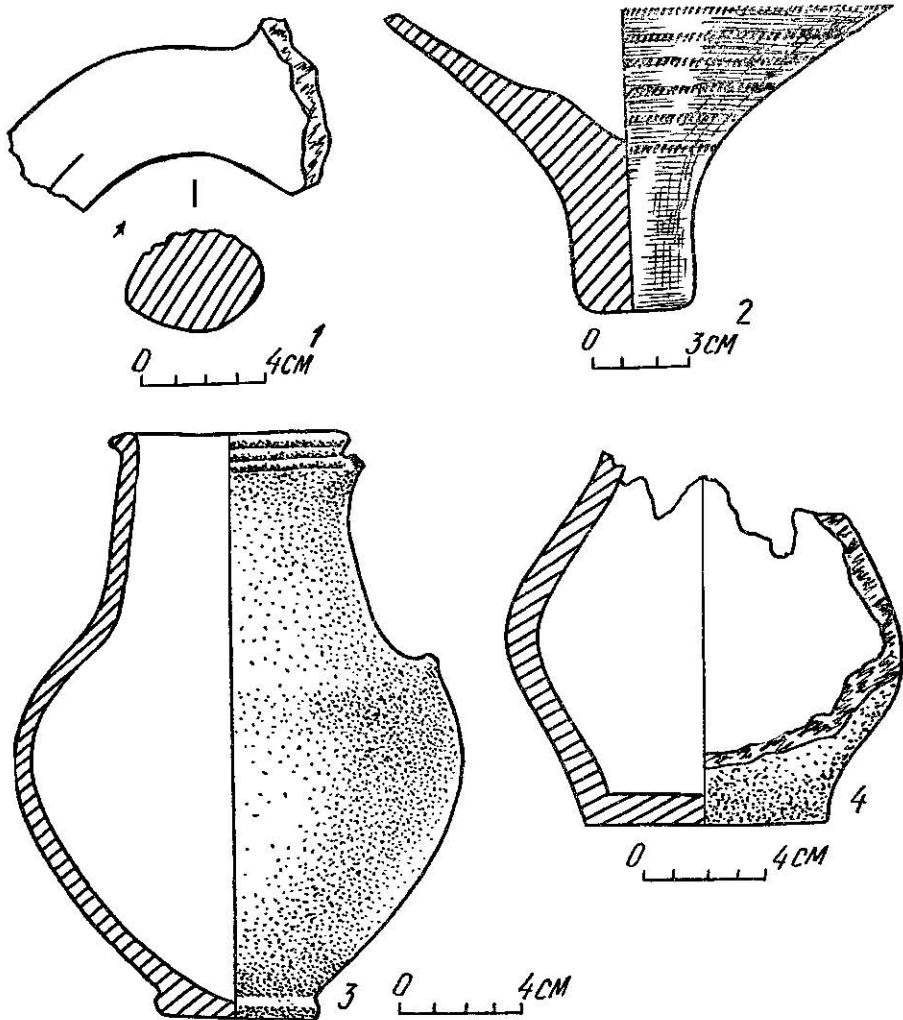

Рис. 9. Знахідки з заповнення ями поховання № 2:
1, 2 — фрагменти амфор; 3 — червонолаковий глек; 4 — ліній горщик.

Фібула (рис. 7, 2; 8). Її виготовлено із срібла, але простежуються залишки позолоти. Конструкція двочленна, шарнірна, дещо деформована, довжиною 6,3 см, ширина втулки шарніра 3,8 см. Голка утримувалась залізною віссю у трубчастому шарнірі на голівці. Вушко голки — платівчаста петля з гачком для упору під час застібання фібули. Кінці втулки оформлені у вигляді гульок. Корпус шарніра — фігурний, гранчастий. В центрі його — платівчастий виступ з ребром та гулькою. Спинка фібули — дугоподібна, ніжка — фасетована. Приймач — суцільний, платівчастий, з гранчатою поверхнею. Перехід від спинки до ніжки оформлено трьома гульками та дротяною срібною обмоткою.

Фібула належить до великої групи провінціалноримських виробів, так званих *Schniegarmfibeln*, що виготовлялись переважно в Подунав'ї⁵⁷. Існує думка, що такі фібули використовувалися римськими солдатами, про це, зокрема, свідчать знахідки у військових таборах Рейнського лімесу⁵⁸. Фібула з Широкої Балки належить до окремого варіанта шарнірних екземплярів з фасетованою ніжкою⁵⁹. Вони виникли близько середини та були поширені у другій половині III ст.⁶⁰

Terminus post quem — між 238—260 рр. — визначають знахідки: у скарбі в Чаушевому (Болгарія) з монетою Гордіана III та у таборах Рейнського лімесу, зруйнованих близько 260 р. (рис. 4, 12, 13)⁶¹. *Terminus ante quem* дають знахідки з Подунав'я (Норікум, Паннонія), де зафіксовано поширення фасетованих *Schniegarmfibeln* до кінця III ст.⁶² Вони виходять з ужитку протягом останньої чверті III ст., коли з'являються (за Е. Келлером — близько 290 р.) деривати: пізні шарнірні фібули з цибулиноподібними гульками (*Zweibelkopffibeln*)⁶³. Широкобалківська фібула, мабуть, належить до раніших різновидів *Schniegarmfibeln* з фасетованою ніжкою, ймовірно, середини та третьої чверті III ст.* з огляду на точні аналогії з Чаушевого та з табору Нідербібер (рис. 4, ε). Пізніші форми — масивніші, з ширшою ніжкою⁶⁴.

Пряжка (рис. 7, 1а; 8) від поясного набору — бронзова, ліга фігурна, орнаментована пропиляними (?) борозенками на перемичці, що з'єднує овальну рамку пряжки з прямокутною петлею, до якої кріпилася обойма ремінця. Платівчастий, трохи увігнутий посередині язичок прикрашено двома борозенками й закріплено вушком на осі перемички пряжки між рамкою та петлею.

Наконечник пояса (рис. 7, 1б; 8) язичкоподібний, з прямокутною петлею, прикрашеною пропиляними борозенками, подібними до наявних на пряжці.

Пряжка, подібна до описаної вище, відома на Козирському городищі⁶⁵. Але основний ареал поширення аналогічних пряжок — пізньоантичні пам'ятки Боспору, Неаполь Скіфський, Херсонес та сільські некрополі Південно-Західного Криму⁶⁶. В літературі їх пов'язують з ювелірним ремеслом античних міст Боспору⁶⁷. Аналогії пряжки з Широкої Балки відомі у похованнях III ст., де вони трапляються разом з найпізнішими лучковими фібулами одночленної конструкції та іншими речами⁶⁸. За спостереженнями А. К. Амброза, ці пряжки існували до готського розгрому Боспору і пізніше змінилися іншими формами⁶⁹. На іншій території Криму, зокрема на околицях Херсонеса, литі фігурні пряжки були в ужитку і на рубежі III—IV ст. Про це свідчить знахідка з могильника біля радгоспу «Севастопольський», де подібну пряжку знайдено у підбійній могилі з двома різночасними трупопокладеннями-

* Можливість «вузького» датування *Schniegarmfibeln* опосередковано засвідчується ритмами розвитку їх дериватів — *Zweibelkopffibeln* — кінця III—IV ст., що датуються за окремими типами в межах 20—40 років. Ці хронологічні межі в цілому збігаються з похованнями окремих поколінь, визначених для IV ст. за матеріалами пізньоримського некрополя Інтерцізи. Приблизно за 120 р. існування некрополя там було поховано представників чотирьох поколінь. Факторами залежності моди на прикраси від динаміки зміни поколінь можна пояснити «швидкість» зміни форм речей (пор.: Keller E. Die Spätromische Grabfunde in Südbayern. — MBVF, 1971, Bd. 14, S. 32—53; S. 34—35, abb. 11—12; Vago E. Bona I. Die Grabfelder von Intercisa. Die spätromische Südostfriedhof. — Budapest, 1976).

ми, найраніше з яких супроводжувалося монетою Діоклетіана (284—305) (рис. 4, 11) ⁷⁰.

За наведеними аналогіями залишки пояса з поховання датуються III ст. Але пізніша межа їх використання на територіях, що потерпіли під час «скіфських» війн,— ймовірно, перша половина — третя чверть III ст. (рис. 4, е). Наведена дата підтверджується типологічно близькими знахідками з Фракії та Паннонії ⁷¹.

Гребінець (рис. 7, 3; 8, 3). Він походить з поховання у Широкий Балці. Гребінь кістяний, тришаровий, багатоскладовий, з високою заокругленою спинкою, великих розмірів (довжина 12, висота 8 см), досить масивний (товщина спинки 1,4 см). Гребені подібної конструкції були поширені на території Центральної та Східної Європи з кінця II ст. н. е. ⁷² За формою до описуваного подібний гребінець з поховання на черняхівському могильнику Каборга IV поблизу Ольвії, але він менший за розмірами. Разом з ним знайдено двочленну увігнуту підв'язну фібулу з вузької фасетованої платівки кінця (або другої половини) III — початку IV ст. н. е. ⁷³ Найближчі аналогії за розмірами відомі на Ельбі у хаслебенській групі поховань з тілопокладеннями останньої третини III — початку IV ст. Найкраще датовані тут гребінці з Хаслебена (монети Вікторіана (268—270) та Лойни, монета Тетріка (270—273) (рис. 4, 14, 15) ⁷⁴.

Інші поховання з подібними гребінцями датовані другою половиною III ст. ⁷⁵ Відповідно і широкобалківський гребінець може бути датований другою половиною або останньою третинною III ст. (рис. 4, ж).

Напевно, правомірніше порівнювати широкобалківський гребінець з центральноевропейськими, а не з черняхівськими знахідками, хоча й схожими. Не можна й виключати його північно-західне походження.

Завершуючи розгляд комплексу широкобалківського поховання № 2, можна дійти висновку, що всі речі датуються в межах III ст. «Вужча» дата комплексу визначається періодом співіснування гребеня другої половини або останньої третини III ст. з фібулою середини — другої половини (третьої чверті?) III ст. та пряжкою III ст. (перша половина — третя чверть?). Найімовірніше це третя чверть III ст. або рубіж третьої чверті — останньої третини III ст. (див. рис. 4).

Таким чином, це датування нібито збігається з верхньою датою пізньоантичних комплексів напівземлянок та господарських ям ділянки поблизу городища Золотий Мис. Разом з тим асинхронність їх безперечна (див. рис. 4). Зважаючи на те що для поховання було використано одну з господарських ям, можна зробити припущення, що під час здійснення поховання господарські споруди тут не використовувалися за призначенням, але залишені були нещодавно, оскільки зовнішні ознаки ям збереглися. Відповідно умовна «одночасність» ям та поховання свідчить про те, що пізньоантичні комплекси було залишено у час, близький до моменту здійснення поховання. Тому нижню дату поховання можна з найбільшою вірогідністю віднести до кінця третьої чверті III ст. або дещо пізніше, оскільки у попередній час в пізньоантичних ямах ще траплялися амфори другої половини III ст. (рис. 3, 8).

Названа дата припадає на фінал епохи «скіфських» війн у Північному Причорномор'ї, що завершилися близько 270 р.

Описана «стратиграфічна» ситуація пізньоантичних господарських комплексів поблизу городища Золотий Мис та поховання № 2 дозволяє висловити припущення, що останній період існування городища можна датувати в межах третьої чверті III ст. Відповідно цим часом можна датувати і найпізніші комплекси Козирки.

Якщо припинення життя на городищі Золотий Мис пов'язане з появою населення, яке залишило поховання № 2, то питання про етнокультурну належність останнього набуває особливого інтересу і гостроти. За топографією, поховальним ритуалом та інвентарем воно не належить до некрополя городища із звичайними пізньоантичними похованнями у ямах та кам'яних скринях ⁷⁶.

Ритуал поховання, пов'язаний з закиданням небіжчика масивними кам'яними брилами, не типовий для античних некрополів Козирки⁷⁷, Ольвії, Танаїса, Європейського Боспору⁷⁸, а також для сарматських та пізньоскіфських поховань⁷⁹. Західніше — в ареалах карпської та дакійської культур — також відсутні аналогії описуваного поховання⁸⁰.

Подібний ритуал зафіксовано на черняхівському могильнику поблизу с. Гаврилівка на Нижньому Дніпрі⁸¹, але в інвентарі з поховання Широка Балка інші черняхівські риси відсутні.

Сказане не дозволяє віднести його до будь-якої з археологічних культур, що існували у Північному і Північно-Західному Причорномор'ї у III ст. Можна лише констатувати, що це поховання «варвара». Натомість, зважаючи на відомості писемних джерел про участь германців, зокрема готів, у різноетнічних варварських об'єднаннях епохи «скіфських» війн, доцільно відзначити північноєвропейські риси у поховальному ритуалі. Поховання з трупопокладенням римського часу, закидані масивними кам'яними брилами, іноді особливо важкими на грудях і голові небіжчика, добре відомі у Скандинавії, вельбарській культурі⁸². Взагалі для германців римського часу характерним є використання каміння з ритуальними цілями під час поховань, як з трупоспаленням, так і з трупопокладенням⁸³. Наведені паралелі підтверджуються знайденим у похованні гребінцем, тому що для III ст. н. е. вони за своїм походженням є германськими.

Разом з тим віднесення описуваного поховання до германського часу поки що передчасне, оскільки маємо справу з пам'яткою періоду, коли відбувалися значні пересування варварських племен, їх активні контакти між собою та з античним світом. Можливо, що небіжчик був представником якоїсь групи варварського населення, яке з'явилося на периферії Ольвії у другій половині III ст. Синкретизм поховального інвентаря («германський» гребінець; рідкісна для Причорномор'я провінціально «солдатська» фібула; північнопричорноморський пояс) досить чітко відображає епоху*. Напевно, інвентар свідчить про змішування етнографічних рис матеріальної культури в середовищі варварів, які воювали з Римом, базуючись у Північному Причорномор'ї.

Знайомство з високою культурою сприяло подальшому розвитку варварського населення. Як бачимо, поховання є своєрідною «пам'яткою, залишеною населенням із «змішаною» матеріальною культурою, в середовищі якого ховали за північноєвропейським ритуалом, використовуючи, крім західних, античні деталі одягу.

Значні зміни у матеріальній культурі «післяготського» періоду простежено й на інших пам'ятках Північного Причорномор'я: у Тірі, на Боспорі, у Південному і Південно-Західному Криму. Для них характерно поєднання рис попереднього періоду: пізньоантичних традицій (гончарна кераміка, поховальний ритуал тощо) з варварськими рисами (елементи черняхівської культури, «сарматизація» і т. п.)⁸⁴. Щодо ольвійської периферії, то тут існував локальний варіант черняхівської культури⁸⁵.

Таким чином, можна дійти висновку, що господарський пізньоантичний комплекс поблизу городища Золотий Мис існував ще принаймні у третій чверті III ст. і був залишений десь на початку останньої третини століття, коли тут з'явилося «варварське» поховання. Відповідно верхню дату існування самого городища можна відносити до цього ж часу і висловити припущення, що синхронні об'єкти Козирки датуються так само.

* Цікаву археологічну паралель дає поховання епохи «маркоманських» війн другої половини II ст. н. е. з території Угорщини. У жіночому трупопокладенні з рисами сарматського поховального ритуалу знайдено північногерманський браслет та провінціально-римський пояс. Автор публікації пояснює специфіку набору інвентаря особливостями епохи і значними пересуваннями варварських племен у Подунав'ї (*Hadhazy-Vadai A. Neure Angaben zur Frage der Verbreitung sog. Schildkopfarmringes.* — *Sl. A.* 1970, N 28/1, S. 91—99).

Отже, пам'ятки Ольвійської периферії найімовірніше загинули в останній період «скіфських» війн (тобто близько 270 р.). Пізніший період у приольвійській зоні визначається появою пам'яток причорноморського варіанта черняхівської культури. На думку Б. В. Магомедова, еллінізоване населення Ольвійської периферії було одним з основних культурно-етнічних компонентів черняхівської культури на цій території. Завершується формування нових рис культури появою в ході «скіфських» війн готів та нової хвилі сарматів⁸⁶.

За свідченням викладених вище хронологічних зіставлень, це, ймовірно, відбувається у останній третині III — на початку IV ст.*

Е. Л. ГОРОХОВСКИЙ, В. М. ЗУБАРЬ, Н. А. ГАВРИЛЮК

О поздней дате некоторых античных городищ Ольвийской хоры

Резюме

Статья посвящена введению в научный оборот и интерпретации новых материалов по археологии Северного Причерноморья, полученных в ходе работ Широкобалковской экспедиции Института археологии АН УССР в 1980 г. Исследуется хронологическое соотношение комплексов, открытых на территории, примыкающей к северной оконечности позднеантичного городища Золотой Мыс (с. Широкая Балка Белозерского района Херсонской области). Городище наряду с Козырским входило в состав Ольвийского государства первых веков нашей эры.

На исследованной территории раскопаны две полуземлянки, 45 хозяйственных ям, а также два погребения. На основании находок в полуземлянках и ямах установлена их культурная общность с материалами городища Золотой Мыс. Но в отличие от городища, существовавшего с конца I в. до н. э., объекты на примыкающей территории относятся к III в. и синхронны наиболее позднему периоду в существовании городища. Находки красноглиняных конических амфор с широким горлом и ребристыми ручками (середина — вторая половина III в. по аналогии с находками из Юго-Западного Крыма в могильнике у совхоза «Севастопольский») свидетельствуют о существовании памятников возле городища Золотой Мыс после середины II в. н. э.

Верхнюю дату (вторая половина III в.) уточняет открытое здесь погребение № 2, совершенное в заброшенной хозяйственной яме. Его культурная принадлежность не ясна из-за синкретичности погребального инвентаря, хотя детали обряда сходны с труположениями римского времени Северной Европы, когда камень также использовался в ритуальных целях. Несомненно, что погребение было «варварским» и не было связано с позднеантичным могильником городища.

Погребение совершено в финальной фазе «готских» или «скифских» войн в Северном Причерноморье, приведших к формированию новой этнокультурной карты региона. Не исключено, что городище Золотой Мыс, синхронное Козырскому и другим приольвийским памятникам, прекратило свое существование в третьей четверти III в. из-за интенсивных столкновений варваров с местным северопричерноморским населением.

¹ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство.— М.; Л., 1949, с. 439—458; Кругликова И. Т. Боспор в позднеантичное время.— М., 1966, с. 5—6, 12, 16—20, 40, 57—58.

² Ременников А. М. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в. н. э.— М., 1954, с. 18—72, 144.

³ Там же, с. 73—144.

⁴ Высотская Т. Н. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму.— Киев, 1972, с. 16, 186—188; Высотская Т. Н. Неаполь Скифский — столица государства поздних скифов.— Киев, 1979, с. 200, 204.

⁵ Фурманська А. І. Розкопки Тіри в 1958 р.— АП УРСР, 1962, т. 11, с. 129; Кржижський С. Д., Клейман І. Б. Раскопки Тира в 1963 и 1965—1967 гг.— В кн.: Античная Тира и средневековый Белгород. Киев, 1979, с. 43—45.

⁶ Шелов Д. Б. Танаис и Нижний Дон в первые века нашей эры.— М., 1972, с. 300—301.

⁷ Кругликова И. Т. Боспор..., с. 40; Кругликова И. Т. Раскопки поселения у дер. Семеновки.— МИА, 1970, № 155, с. 14, 78; Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора.— М., 1975, с. 136—137.

⁸ Бураков А. В. Козырское городище рубежа и первых столетий нашей эры.— Киев, 1976, с. 5—10; Буйских С. Б. Новые материалы по фортификационной технике

* Саме так, на нашу думку, датуються виділені Б. В. Магомедовим найранніші поховання могильника Каборга IV (№ 21 та 9), де знайдено двочленну лучкову фібулу з фасетованою ніжкою, подібну до наведених при датуванні фігурної посудини у вигляді барана, але пізнішу за типологією (Магомедов Б. В. Каборга IV..., с. 40, табл. X, 2).

городищ Ольвийской хоры первых веков нашей эры.— В кн.: Памятники древних культур Северного Причерноморья. Киев, 1979, с. 88, 92—96; *Крыжицкий С. Д., Бураков А. В., Буйских С. Б. и др.* К истории Ольвийской сельской округи.— В кн.: Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. Киев, 1980, с. 13—16, карта.

⁹ *Бураков А. В.* Козырское городище..., с. 5; *Крыжицкий С. Д., Бураков А. В., Буйских С. Б. и др.* Указ. соч., с. 16.

¹⁰ *Бураков А. В.* Козырское городище..., с. 64 и сл.

¹¹ *Славин Л. М.* Некоторые итоги изучения Ольвийской хоры.— В кн.: Художественная культура и археология античного мира. М., 1976, с. 185; *Ветштейн Р. И.* Раскопки в центре римской цитадели в Ольвии в 1965.— АИУ 1965/1966, 1967, вып. 1, с. 134—137.

¹² *Карышковский П. О.* Из истории поздней Ольвии.— ВДИ, 1968, № 1, с. 167—179.

¹³ *Сорокина Н. П.* Позднеантичное стекло из Ольвии.— В кн.: Художественная культура и археология античного мира. М., 1976, с. 206.

¹⁴ *Щукин М. Б.* О начальной дате черняховской культуры.— Prace archeologiczne, 1976, z. 22, s. 314—315.

¹⁵ *Зубарь В. М.* Работы Широкобалковской экспедиции.— АО 1980 г., М., 1981, с. 250—251; *Зубарь В. М., Гаврилюк Н. А.* Охоронні розкопки території, суміжної з городищем Золотий Мис.— Археологія, 1983, 44, с. 97—99.

¹⁶ *Абикулова М. И., Бураков А. В., Зубарь В. М.* Отчет о раскопках городища Золотой Мыс.— НА ИА АН УССР, ф. е., 1980/19а, № 9589—9590.

¹⁷ *Бураков А. В.* Козырское городище..., с. 5 и сл.

¹⁸ *Амброз А. К.* Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы.— СА, 1971, № 2, с. 96—100; *Щукин М. Б.* Об «узких» и «широких» датировках.— В кн.: Проблемы археологии. Л., 1978, т. 2, с. 28—32.

¹⁹ *Абикулова М. И., Бураков А. В., Зубарь В. М.* Отчет..., с. 25—26, табл. 30, 31, 47; 2; 49, 6, 8—9.

²⁰ Там же, с. 26, табл. 49, 1; 48, 21, 25, 26.

²¹ *Бураков А. В.* Городище біля с. Козирки поблизу Ольвії.— АП УРСР, 1962, т. 9, с. 58, 60, 64; *Бураков А. В.* Козырское городище..., с. 69, табл. II, 15—33; с. 71—72; с. 73; табл. III, 29—30; с. 74, рис. 36; с. 74—75; с. 75, 76, табл. IV, 4; с. 76; табл. IV, 1—3.

²² *Бураков А. В.* Козырское городище..., с. 5—10, 69, 71—76.

²³ *Самойлова Г. Л.* Основные типы амфор I—IV вв. н. э. из Тиря.— В кн.: Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. Киев, 1978, с. 257—261; *Шелов Д. Б.* Танаис и Нижний Дон в первые века нашей эры.— М., 1972, с. 117—126.

²⁴ *Кругликова И. Т.* Боспор..., с. 148, 150, рис. 37, 1, 8—10, 13; *Кругликова И. Т.* Раскопки поселения..., с. 19, 23; с. 38, рис. 30; с. 68, рис. 52.

²⁵ *Стржелецкий С. Ф.* Позднеантичный могильник в Инкерманской долине.— КСИА АН УССР, 1959, № 8, с. 144; рис. 7; *Высотская Т. Н.* Поздние скифы..., с. 126, рис. 35, III.

²⁶ *Высотская Т. Н.* Поздние скифы..., с. 129.

²⁷ *Стржелецкий С. Ф.* Позднеантичный могильник..., с. 145.

²⁸ *Стржелецкий С. Ф.* Отчет о раскопках позднеантичного могильника III—IV вв. н. э. в Инкерманской долине в 1962 г.— НАИА АН УССР, 1962/52, № 4056, с. 33—34, 155, 53—54, 58, 105—106, 117, рис. 23, 90, 134, 137—138, 251, 425.

²⁹ *Амброз А. К.* Фибулы юга Европейской части СССР (II в. до н. э.— IV в. н. э.).— САИ, 1966, Д1-30, с. 52, табл. 9, 14.

³⁰ *Стржелецкий С. Ф.* Отчет о раскопках ... в 1956 г.— НА ИА АН УРСР, 1956/36а, ф. е. 3079, с. 39, рис. 172—173; *Стржелецкий С. Ф.* Отчет о раскопках ... в 1961 г.— Там же, 1961/10д, ф. е. № 3754, с. 5—6, рис. 26.

³¹ *Абикулова М. И., Бураков А. В., Зубарь В. М.* Отчет ..., с. 26, табл. 49, 1.

³² *Шелов Д. Б.* Указ. соч., с. 126.

³³ *Фурманська А. І.* Вказ. праця, с. 131—132.

³⁴ *Самойлова Г. Л.* Указ. соч., с. 261, 262, рис. 3, 9; с. 254.

³⁵ *Зеест И. Б.* Керамическая тара Боспора.— МИА, 1960, № 83, с. 114, табл. XXX, III, 79; *Шелов Д. Б.* Указ. соч., с. 126.

³⁶ *Шелов Д. Б.* Указ. соч., с. 126.

³⁷ *Мелентьева Г. М.* Ольвийский керамический комплекс первых веков нашей эры.— КСИА АН СССР, 1969, № 116, с. 24—25, рис. 2, 2.

³⁸ Там же, с. 24, рис. 2, 3, 4; с. 25; прим. 18.

³⁹ *Самойлова Г. Л.* Указ. соч., с. 262, рис. 3, 9; с. 265.

⁴⁰ *Шелов Д. Б.* Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков нашей эры: Классификация и хронология.— КСИА АН СССР, 1978, № 156, с. 19, с. 17, рис. 7.

⁴¹ *Бураков А. В.* Козырское городище..., с. 101, табл. X, 17—31, с. 102—103; *Бураков А. В.* Городище біля с. Козирки ..., с. 61, 70, 76.

⁴² *Гайдукевич В. Ф.* Раскопки Мирмекия в 1935—1938 гг.— МИА, 1952, № 25, с. 167—168, рис. 61.

⁴³ *Babes M.* Necropola daco-romana da la Enisale.— SCIV, 1971, № 22/1, p. 28—29, fig. 8, 1; p. 3, 1—4; p. 4, 1—2; *Bichir Ch.* The Archaeology and History of the Carpi from the Second to the Fourth Century A. D. BAR Supplementary Series 19(i).— Oxford, 1976, p. 80—81, pl. CLVIII, 2.

⁴⁴ *Стржелецкий С. Ф.* Отчет о раскопках ... в 1956 г., с. 36—37, рис. 6—8, 14, 15,

21—23, 156, 159—162; с. 40, рис. 183, 184; *Стржелецкий С. Ф.* Отчет о раскопках ... в 1961 г., с. 26, рис. 195; *Амброз А. К.* Фибулы ..., с. 62.

⁴⁵ *Амброз А. К.* Фибулы..., с. 52, табл. 9, 14—17; *Стржелецкий С. Ф.* Отчет о раскопках... в 1956 г., с. 37.

⁴⁶ *Зубарь В. М.* Работы широкобалковской экспедиции ..., с. 251; *Зубар В. М., Гаврилюк Н. А.* Охоронні розкопки ..., с. 97—99.

⁴⁷ *Бидзиля В. И., Болтрик Ю. В., Мозолевский Б. Н. и др.* Курганный могильник в уроч. Носаки.— В кн.: Курганные могильники Рясные могилы и Носаки. Киев, 1977, с. 138, рис. 32, 7.

⁴⁸ Там же, рис. 32, 8. Аналогії: *Амброз А. К.* Фибулы ..., с. 53—54, табл. 9, 20; *Скрипкина А. С.* Фибулы Нижнего Поволжья (по материалам сарматских погребений).— СА, 1977, № 2, с. 103; с. 108—109, рис. 3, 11; *Bichir Ch.* Chronologie et datation de la civilisation Militari—Chilia.—Dacia, 1980, N 24, p. 159, 173—177, fig. 4, 4, 6, 8, 10.

⁴⁹ *Бидзиля В. И., Болтрик Ю. В., Мозолевский Б. Н. и др.* Указ. соч., с. 138, рис. 32, 21. Аналогії: *Keller E.* Das Spätromische Gräberfeld von Neuburg an der Donau.—MBV, 1979, Bd 40, S. 27—30, 28, abd. 2, taf. 2, 7; АН, 1950, XXX, s. 229, taf. LXIX, 11; LXX, 5.

⁵⁰ *Бидзиля В. И., Болтрик Ю. В., Мозолевский Б. Н. и др.* Указ. соч., с. 138, рис. 32, 4.

⁵¹ *Бураков А. В.* Городище біля с. Козирки..., с. 68, 88, табл. III, 1; *Книпович Т. Н.* Краснолаковая керамика из раскопок Боспорской экспедиции 1935—1940 гг.—МИА, 1952, № 25, 301, рис. 3—с. 303; *Силантьева С. Ф.* Краснолаковая керамика из раскопок Илурата.—МИА, 1958, № 85, с. 291, рис. 6, 2.

⁵² *Книпович Т. Н.* Указ. соч., с. 300—309, 314—322; *Шелов Д. Б.* Указ. соч., с. 129, 134—136 и др.; *Бураков А. В.* Козырское городище ..., с. 64 и сл.

⁵³ *Бураков А. В.* Козырское городище ..., с. 64.

⁵⁴ *Буйских С. Б.* Новые материалы ..., с. 92—96.

⁵⁵ *Бураков А. В.* Козырское городище ..., с. 80, табл. V, 23; *Погребова Н. Н.* Позднескифские городища на Нижнем Днепре.—МИА, 1958, № 64, с. 123, рис. 12, 2; с. 133, рис. 16, 1.

⁵⁶ *Бураков А. В.* Козырское городище ..., с. 73, табл. III, 1, 8; с. 99, табл. IX, 26.

⁵⁷ *Almgren O.* Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen.—Stockholm, 1897, S. 88—89, taf. VIII, 187; *Jobst W.* Die Römische Fibeln aus Lauriacum.—FL, 1975, N 10, S. 25, tab. 30, 223.

⁵⁸ *Schnurbein S. V.* Das Römische Gräberfeld von Regensburg.—MBV, 1977, Bd 31A, S. 77—78.

⁵⁹ *Jobst W.* Op. cit., taf. 29, 221; taf. 30, 222—224.

⁶⁰ Ibid, S. 25.

⁶¹ *Welkow I.* Ein Silberschatz des 3 Jahrhunderts aus Causewo, Nordbulgarien.—Germania, 1938, Bd 22, S. 105, 107; taf. 24, abd. 1; *Barthel W.* Einzelfunde.—In: *Jacobi L.* Das Kastel Zugmantel.—ORL, 1909, lief. XXXII, S. 77; taf. XXI, 42—42a.

⁶² *Jobst W.* Op. cit., S. 25; *Sagi K.* Das Römische Gräberfeld von Kesztesy-Dobogo.—Budapest, 1981, S. 83, 91—92, abb. 64, 124/1.

⁶³ *Keller E.* Die Spätromische Grabfunde in Südbayern.—MBVF, 1971, Bd 14, S. 32—53; S. 34—35, abb. 11—12; *Jobst W.* Op. cit., S. 25.

⁶⁴ *Barthel W.* Op. cit., S. 79, taf. XXI; *Neumann A.* Forschungen in Vindobona 1948 bis 1967.—RLÖ, 1967, 23, S. 54, taf. XXV, 1.

⁶⁵ *Бураков А. В.* Козырское городище ..., с. 122, табл. XIII, 9.

⁶⁶ *Гайдукевич В. Ф.* Некрополи некоторых боспорских городов (по материалам раскопок 1930-х годов).—МИА, 1959, № 69, с. 216, рис. 82, 4; *Сорокина Н. П., Кунина Н. З.* Стекланные балзамарии Боспора.—Тр. ГЭ, 1972, № 13, с. 166, рис. 10, 30; *Богданова Н. А., Гущина И. И., Лобода И. И.* Могильник Скалистое III в Юго-Западном Крыму.—СА, 1976, № 4, с. 133, рис. 9, 7.

⁶⁷ *Амброз А. К.* Проблемы ..., с. 100.

⁶⁸ *Сымонович Э. А.* Фибулы Неаполя Скифского.—СА, 1963, № 4, с. 146, рис. 3, 21; *Гущина И. И.* Население сарматского времени в долине р. Бельбек в Крыму.— В кн.: Археологические исследования на юге Восточной Европы. Л., 1974, рис. 15, 17 (фибулы см.: *Амброз А. К.* Фибулы ..., с. 51, табл. 9, 11—13).

⁶⁹ *Амброз А. К.* Проблемы ..., с. 100.

⁷⁰ *Стржелецкий С. Ф.* Отчет о раскопках ... в 1961 г., с. 36.

⁷¹ *Овчаров Д.* Тракийска надгробна могила и светилище от III в. н. е. при с. Люблен Тръговицки окръг.—Археология, 1979, 30/3, с. 37, обр. 6; *Sagadin M.* Anticne pasne sprone in garniture v Sloveniji.—AV, 1979, N 30, s. 336, t. 9, 10; S. 339, t. 11, 9; s. 312.

⁷² *Thomas S.* Studien zu den germanischen Kämmen der Römischen Kaiserzeit.—AFSB, 1960, Bd 8, S. 75—94; *Lamiová-Schmiedlová M.* Hrebene z doby rimskej a stahovania párodov z Vychodného Slovenska.—ASM, 1964, N 1, s. 197; *Никитина Г. Ф.* Гребни черняховской культуры.—СА, 1969, № 1, с. 153.

⁷³ *Магомедов Б. В.* Каборга IV (раскопки 1973—1974 гг.).— В кн.: Могильники черняховской культуры. М., 1979, с. 47, табл. XIV, 6, 7; с. 38, табл. IX, 8 (Антология: *Амброз А. К.* Фибулы ..., с. 61—63, табл. 11, 9).

⁷⁴ *Schulz W.* Das Fürstengrab und das Gräberfeld von Hassleben.—In: Das Fürstengrab von Hassleben.—RGF, 1933, S. 8, taf. 12, 6; *Schulz W.* Leuna: Ein germanischer Bestattungsort der spätromischen Kaiserzeit.—SSVF DAW, 1953, Bd 1, S. 14, taf. 11, 7.

Про загальне датування хаслебенської групи (горизонти) див.: *Schmidt B.* Zur kulturellen Gliederung des Mittelalbe und Saalegebietes während der Spätromischen Kaiserzeit und frühen Volkerwanderungszeit.— *Prace archeologiczne*, 1976, Bd 22, S. 347.

⁷⁵ *Schmidt B.* Ein reich ausgestattetes Fürstengrab des frühen 4. Jahrhunderts von Nienburg.— *JFMV*, 1958, Bd 41/42, S. 473, abb. 6; *Schmidt B., Albrecht H.* Ein Münzdatiertes Grab der Spätromischen Kaiserzeit von Schlotheim, Kr. Mühlhausen.— *Alt-Thüringen*, 1967, Bd 9, S. 187, abb. 2.

⁷⁶ *Ратнер И. Д.* Могильник сарматского времени у с. Широкая Балка Херсонской области.— В кн.: 150 лет Одесскому археологическому музею: Тез. докл. юбил. конф. Киев, 1975, с. 95—97.

⁷⁷ *Бураков А. В.* Козырское городище ..., с. 135—142.

⁷⁸ *Арсеньева Т. М.* Некрополь Танаиса.— М., 1977, с. 99—113.

⁷⁹ *Высотская Т. Н.* Поздние скифы ..., с. 69—102; *Вязьмитина М. И.* Золотобалковский могильник.— Киев, 1972, с. 101—113.

⁸⁰ *Моринц С.* Новый облик дакийской культуры в римскую эпоху: (Открытия в Килии, р-н Бедя, обл. Питешть).— *Dacia*, 1961, N 5, с. 395—414; *Bichir Ch.* Cultura Carpa.— *București*, 1973, p. 29—44.

⁸¹ *Сымонович Э. А.* Раскопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского на Нижнем Днепре.— *МИА*, 1960, № 82, с. 216, 220.

⁸² *Rau H. G.* Körpergräber mit Glasbeigaben des 4 nachchristlichen Jahrhunderts im Oder — Weichsel — Raum.— *APA*, 1972, N 3, S. 113—114; S. 188, fig. 82.

⁸³ *Almgren O.* Die ältere Eisenzeit Gotlands.— *Stockholm*, 1914, H. 1, S. 25—29, 44—50; *Almgren O., Neeman B.* Die ältere Eisenzeit Gotlands.— *Stockholm*, 1923, H. 2, S. 88—93, 114—115, 121—124, 129; *Stenberger M.* Vorgeschichte Schwedens.— *Berlin*, 1977, S. 258—261; *Brondsted J.* Danemarks Oldit. 3. Jernalderen.— *Kobenhavn*, 1940, S. 173—182.

⁸⁴ *Кравченко Н. М., Корпусова В. М.* Деякі риси матеріальної культури пізньоримської Тіри.— *Археологія*, 1975, 18, с. 40—42; *Корпусова В. М.* Сільське населення пізньоантичного Боспору.— *Археологія*, 1973, 8, с. 44.

⁸⁵ *Магомедов Б. В.* Черняховские памятники причерноморского типа.— В кн.: Тез. докл. симп. «Поздн. судьбы чернях. культуры». Каменец-Подольский, 1981, с. 26.

⁸⁶ *Магомедов Б. В.* Культурно-этнические компоненты черняховского населения Северо-Западного Причерноморья по данным погребального обряда.— В кн.: *Славяне и Русь*. Киев, 1979, с. 7—74.